Heraldika avagy címertan

Rihmer Aurél, Budapest (granasztoi@freemail.hu)

A címer fogalma

Jelenleg azt tekintjük elsődlegesen címernek, amelynek előzményei a középkori fegyverhasználaton alapuló, olyan, legtöbbször pajzs alakú jelvény (szimbólum), amelyet magánszemélyek vagy testületek megkülönböztető jeleként használnak. A címerekkel kapcsolatban általában az alábbi követelményeket támasztják:

1. A címerek színes jelvények, bár gyakorta színek nélkül ábrázolják őket, például pecséteken, pénzérméken, kőbe vésve, vagy valamilyen felületre rajzolva. Ennek oka, hogy igen gyakran már maga a címerábra is elégséges a személy, vagy testület azonosításához.
2. Ábrázolásaik mértani formák vagy stilizált képek. A térbeli ábrázolás csak kis mértékben jelenik meg a címerek esetében.
3. Fő hordozójuk a pajzs. A szakírók többsége szerint pajzs nélkül nincs is címer. Újabban azonban egyes kutatók a zászlón, nyeregtakarón, köpenyen, sisakon ábrázolt, illetve sisakdíszként szereplő, sőt esetleg a címer funkciójában szerepeltetett bármely jelvényt is címernek mondanak, ha bizonyos feltételeknek megfelelnek.
4. A címerek öröklődnek, a földhöz vagy családhoz kötöttek. Egyes, nem személyhez kötött, főleg testületi címerek esetében az öröklődést az állandósult szervezeti, állami használat helyettesíti. Pont a címerek örökletessége az egyik olyan tény, ami megkülönbözteti őket a kitüntetésektől, amelyek nem örökletesek, kivéve egy rövid időszakot, leszámítva a Francia Becsületrendet, amelyet három generáción át lehetett örökölni, de nem tovább.

A címerhasználat kialakulása

Az embereknek már évezredek óta vágya, hogy saját személyüket, tulajdonukat, általuk készített termékeket, épületeket stb. olyan jelzéssel lássák el, amelyről egyértelműen kiderül, hogy annak ki a tulajdonosa, alkotója. Ez az igény már formát öntött az ókori Mezopotámiában, ahol a jelölés funkcióját a pecséthengerek látták el. Ilyen pecséthengerek száz és száz számra kerülnek elő a Közel-Kelettől kiindulva egészen Angliáig, vagy a Száva folyó vidékéig.

Sumér pecséthenger és pecséthenger lenyomatok

A pecséthengerek mindig a magántulajdont jelezték, így azok személyhez köthetőek voltak. A pecséthengeren gyakran szerepelt együtt felirat, ami a tulajdonosra utalt és mellette voltak különböző ábrák, jelenetek. Mivel ezek együtt jelentek meg és állandóak voltak, felfoghatók előcímereknek is.

Az Indus-völgyi kultúrák is ismerték a pecséthengereket.

Egyiptomban a személyes tulajdont leggyakrabban írott ábrázolások, például uralkodói kartusok jelölték, de írott formában jelölték tulajdonukat a főbb tisztségviselők is. Az írást itt is gyakran egészítette ki képi vagy faragott ábrázolás.

Ugyanígy az ókori Kínában és az ókori Koreában is főleg írott formában jelölték a magántulajdont.

A fenti tulajdonjelzések alapja azonban leginkább az írott kultúrán alapult, így akár képi ábrázolás nélkül is jelölni tudták a tulajdont.

Az írással szemben a képi ábrázolás tulajdonjelölése először talán a görög korban kaphatott nagyobb jelentőséget. Erre utalhatnak a görög vázákon látható festett pajzsok, illetve Akhilleusznak az Iliászban leírt, különböző jelképeket ábrázoló pajzsa. Nagy Sándor makedón uralkodóról feljegyez-

ték, hogy a csatákban egy Gorgó-fejes hatalmas pajzsot hordozott, ami a halált jelképezte ellenségei számára.

A fenti kultúrákban azonban a tulajdon fő jelölését még mindig leginkább az írásbeliség jelentette, de már a csatákban megjelent az egyedi, pajzson ábrázolt jelkép, ami azonosíthatta viselőjét.

Bár igen jelentős volt a Római Birodalomban az írás és olvasás jelentősége, itt már megjelenik lényegében a szenátori és lovagi családoknál a gyűrűn viselt azonosító jelkép, aminek segítségével a gyűrű és tulajdonosa már egyértelműen azonosítható volt a kortársak számára.

Római ezüst gyűrű Pegazus ábrázolással

Római arany gyűrű, Mercurius ábrázolással

Római gyűrű madár ábrázolással

Római gyűrű, amit egy tiszt viselhetett

A római korszakban már megjelennek a pecsétgyűrűk, amelyekkel leveleket zártak le, vagy esetleg iratokat hitelesítettek. Itt már tehát lényegében címerhasználatról beszélhetünk.

Ugyanígy, mivel az egyes légiók és csapattestek saját hadijelvényeket viseltek, amelyeket mások nem viselhettek, és amelyeket elvesztésük esetén pótolni sem lehetett (légió sasa elveszett, a légiót feloszlatták), lényegében már katonai testületi címerekről beszélhetünk, noha ezen jelképek nincsenek címerpajzsba foglalva.

A Legio XV. Apollinaris I. cohorsának jelvénye, modern másolatban

Római hadijelvények

Egyes heraldikusok pedig a címerek előzményei közé sorolják még a germán rúnákat is, bár ezen írásjeleket nem tekintem a címerek előképeinek, mivel azokat leginkább emlékműveken alkalmazták és nem személyhez köthető tárgyakon.

Viszont a mai címerek előzményének joggal tekinthetőek a germán és egyéb népek totemei, mivel a totem a közösséget jelképezte, mint például az Árpád-ház esetében a Turul madár.

Mint minden tudományágban, így a heraldikában is természetesen különböző iskolák alakultak ki, amelyek az általam felsorolt előzményeket hol elfogadják, hol cáfolják, attól függően, hogy az egyes szerzők mely irányvonalat képviselnek.

A ma használatos és állandósult címerek kézzel fogható kialakulását a 12. századra tehetjük. Ezt a nézetet az 1066-os hastingsi csatát megörökítő bayeux-i kárpit ábrázolására alapozzák. Itt hadi pajzsokon lévő ábrák (címerek) jelennek már meg. Itt jegyzem meg, hogy például az ókori hadipajzsok és a középkori pajzsok ábráinak azonos jellegét ábrázolásmódi különbségek miatt egyesek nem tekintik párhuzamnak, előzménynek, míg mások annak tekintik.

De sokan a bayeux-i falikárpit címerábráit is megkérdőjelezik, mondván a kárpiton előfordul, hogy ugyanazon személy több ábrázolása esetén más pajzsot tart a kezében.

Ha már eljutottunk az 1066-os csatában megjelenő címerekhez, meg kell jegyeznem, hogy a középkor során Európán kívül szinte sehol nem alakul ki jelentős címerkultusz. Nem jelenik meg az önálló keleten az Indus völgyében, Kínában, Koreában és a muzulmán világban, mivel ezen területeken, bár volt előzménye az egyedi jelölési módok kialakulásának, az írásbeliség háttérbe szorította a képi ábrázolást és a kép általi személy és tulajdonazonosítást. Ez pedig igen figyelemre méltó tény, aminek okát meg kell keresnünk.

Úgy vélem, hogy ennek oka abban keresendő, hogy míg keleten megmarad a nemzeti nyelvű írott kultúra, addig ez Európában a latin fokozatos térhódításával egyre inkább háttérbe szorult, mi több el is tűnik. A lakosságnak az egyház hatalmas befolyása miatt át kell térni a latin nyelvű írásos kultúrára. A latin nyelv ugyan egységesíti a vallás, a tudomány és a diplomácia nyelvét, de hatalmas néptömegeket vág el az írott kultúrától. Ez vezethet oda, hogy Európában a Római Birodalom kultúrájához képest hatalmas arányban megnő az analfabétizmus. Az írni-olvasni nem tudó emberek számára pedig az írásjelek nem sokat mondanak. Számukra már sokkal többet jelentenek a képi ábrázolások, mivel azt jobban tudják személyekhez, közvetlen környezetükhöz kötni. Meglátásom szerint a címerek európai elterjedése mögött a latin nyelv térhódítása és a nemzeti nyelvek háttérbe szorulása állhat.

A ma ismert klasszikus felépítésű címerekhez vezető út egyik fontos állomása volt a pajzsokra festett ábrák mellett a sisakokon megjelenő sisakdísz, mivel ezen egyedi jelképet a csatában sokkal messzebbről lehetett látni, mint a pajzsokat. Talán ez lehet a magyarázat akár a bayeux-i kárpit többszörös címerábrázolási módjára azonos személyek esetében, hiszen hol a pajzs, hol a sisakdísz ábrája jelenik meg a pajzson.

A mai címerek felé vezető út egyik fontos állomását jelenti Geoffroy Plantagenet 12. századi gyásztáblája, ahol a lovag pajzsán négy oroszlán látható. Megjegyzendő viszont, hogy pecsétje nem ábrázol oroszlánt 1149-ben. Itt is a sisakdísz és címerpecsét kettősségére gondolok. Utódai viszont az oroszlános címert viselték, tehát ez vált végül a család jelképévé.

Geoffroy Plantagenet és címere

Michel Pastoureau francia heraldikus szerint a legrégebbi címerábrázolás Vermondois grófjának, Raoulnak a személyéhez köthető 1130-1135 között, amikor pecsétjén egy kockázott zászló látható, míg 1146-os pecsétjén egy kockázott pajzs tűnik fel. A Vermondoisok címerpajzsa később is a kockázott volt.

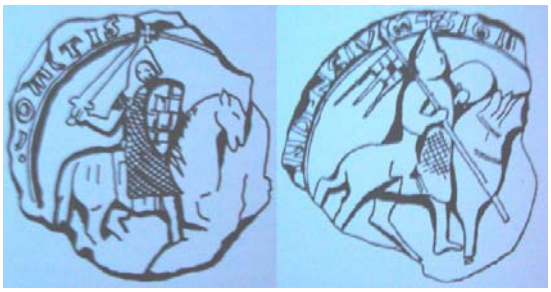

Vermondois Raul címeres pecsétjei

A címerek a 12. századtól kezdve rohamosan elterjedtek a csatatereken és a lovagi tornákon. Mivel a lovagi felszerelés igen drága volt (csataló, utazó ló, szállító ló, apródok két-három lova, páncél, fegyverzet, apródok védőruházata és fegyverzete stb.), továbbá egy hadjárat fedezésére több falu bevételéről volt szó, a lovagi fegyverzet egyre inkább a főrangú nemesség kiváltsága lett. Míg például 1201-ben Assisi Szent Ferenc lovagként indult harcba Perugia ellen, a 13. század közepére a gazdag kereskedők és polgárok fiait már kizárják a lovagok sorából. A lovagi tornák során a jelentkezőknek be kellett mutatni címerüket és sisakjukat. Itt a címereket kiválóan ismerő heroldok azonosították a címert és sisakot viselőjükkel. Ugyanezen heroldok a csatatereken az elesetteket szintén címereik és sisakdíszük alapján azonosították. A munka megkönnyítése érdekében több herold készített ekkor már címerkönyvet. A legrégibb valószínűleg Heinrich von Veldek (vagy Veldeke) műve az 1180-as évekből. A legismertebb címerkönyvek Gelre herold címerkönyve, Conrad Grünenberg címerkönyve; kitűnő címeres miniatúrákat tartalmaz a *Codex Manesse*. Mindezeknek magyar vonatkozásai is vannak. További címerkönyv magyar szempontból: S. Christoph am Arlperg: *Bruderschaftsbuch* (ismertetése: Pettenegg Gaston, Adler Jahrbuch, 1871 és 1872; H. G. Ströhl: *Heraldischer Atlas*, Stuttgart 1909; Herzberg-Fränkel: *Das Bruderschafts- und Wappenbuch von St. Christoph am Arlberg*, MIöG VI-Erg. 1901). A *Donaueschinger Wappenbuch* (1433-ból) tartalmazza Zsigmond császár és a korabeli fejedelmek, a Habsburg tartományok, a lovagi tornák résztvevőinek címereit. A *Fugger'scher Ehrenspiegel* (1555-ből) körülbelül 30 ezer festett címerrel és pecséttel ellátott többkötetes mű. Kéziratát a drezdai szász tartományi könyvtár őrzi. Az első hat kötet eredeti másolata Bécsben található.

Középkori heroldok (rekonstrukció) balról: burgundiai herold, a Cillei grófok heroldja,
a Nassau-Vianden grófok heroldja, angol királyi herold (mind 15. sz.)

A lovagi harcmodor a 14. század elejétől egyre inkább kezd háttérbe szorulni. Ezt mutatja leginkább az 1315-ös morgartenni csata, ahol svájci parasztok győzik le a lovagi hadat, továbbá az 1346-os crécy-i csata, ahol az angol íjászok aratnak döntő győzelmet a francia lovagok felett. A lovagi hadviselés végét pedig talán az 1396-os nikápolyi csata jelenthette. Addig, amíg a heraldika döntő szerepét a csatatereken tölti be, élő heraldikáról beszélünk. Ezt a korszakot a heraldika tudománya a 16. századig is kitolja. Ezt követően pedig papír vagy kései, illetve hanyatló heraldikáról beszélnek.

Megjegyzendő, hogy az élő heraldika korában sem volt kizárólagos a lovagi címerviselés. Már a 12. századtól ismert előkelő nők címere, de ismert a papi címerviselet (igaz ezt ekkor a katonák hadi szerepe is indokolja), városi és céhes címerviselet, és ekkor szaporodnak el az egyedi jelképeket alkalmazó pecsétek is. A parasztság a 13-16. századtól alkalmaz pajzsra helyezett egyedi jelöléseket, családjegyeket, amelyek körükben leginkább a 17-18. században terjedtek el. A címerfelvételnek a középkor során nem volt semmi jogi akadálya, mindössze annyi megszorítás volt, hogy nem lehet olyan címert, jelképet választani, amit már más használ.

A címer kötődhetett személyhez, családhoz, vagy nagy hűbérbirtokok esetén a földterülethez. Ennek oka, hogy sok esetben nem a személy volt a nemesi rang forrása, hanem az ő birtoka. Tehát birtoka, esetleg tisztsége után lehetett valaki akár herceg is úgy, hogy jogállása szerint nem volt valódi nemes. Erre például Itáliában számos példa volt. Cosimo Medici 1434-ben Firenze élén állt, és mint ilyen személyt, tisztsége után hercegi cím illette meg. Mint Firenze hercege, a francia királynak ajándékot küldött, de azt a francia király nem fogadta el, mondván egy polgári származású embertől nem fogadhat el ajándékot, mivel az szégyenére lenne. Ugyanis a Mediciek ekkor még nem rendelkeztek nemesi ranggal. Majd csak Lorenzo Medici il Magnifico fog családjának nemesi családfát hamisíttatni avégett, hogy elismerjék őt a nemesi rendi világban. Ennek ellenére még a 16. században is a Mediciek szemére vetik, hogy ők nem nemesek, és bukásukban is közrejátszott ez. De például Jakab Fugger 1506-ban több grófi uradalmat kap, ami után használja a grófi rangot, és ehhez grófi címert is használ. Ezért 1511.5.8-án Miksa császár Jakab Fuggert nemesi rangra emelte, majd 1514.7.17-én birodalmi grófi rangot adott neki.

E kis kitérő után térjünk vissza a címerekhez. A nők viselhették apjuk és férjük címerét, sőt akár azokat egyesíthették is. A gyermek azonban csak apja címerét viselhette, vagy az általa megszerzett birtokét.

A címerek viselése terén a rangjelzést egy idő után a rangjelző koronák vették át, majd, például Napóleon alatt Franciaországban megpróbálták központilag szabályozni a heraldika világát.

A címer részei

A címerpajzs

A pajzs talán a címer legfontosabb része. Egyes heraldikusok szerint pajzs nélkül nincs is igazi címer. A heraldika kezdeti szakaszában (élő heraldika) a pajzs formája alkalmazkodott az akkor éppen használatos csatapajzsok alakjához. Kezdetben ezért a Geoffroy Plantagenet esetében látható úgynevezett normann pajzs volt általános, majd a hadi pajzs alakulása során, fokozatosan jutottunk el a kisebb, kerekített oldalú háromszög pajzshoz. Mindmáig, kisebb módosulásokkal, de ezt a háromszög alakú pajzsot használjuk. A 14. században a háromszög alját lekerekítették és kialakult a kerek

talpú vagy doborpajzs. Ezt követte az úgynevezett tárcsapajzs kialakulása, ami talán a könnyűlovas (huszár) hadviseléshez köthető. A hadi tárcsapajzs a lándzsa megtámasztására kis bemélyedést kapott, és ezt olykor a szimmetria kedvéért a címerpajzs mindkét oldalán alkalmazták. Ekkor úgynevezett reneszánsz pajzsról beszélhetünk.

Tárcsapajzs

Reneszánsz pajzs

Itália jellegzetes pajzsformája volt az úgynevezett lófejes pajzs. A lófejes pajzs jól látható Nyírbátor címerén.

Nyírbátor címere

Az 1370-es években a heraldikai pajzs néha négyszögletűvé változott.

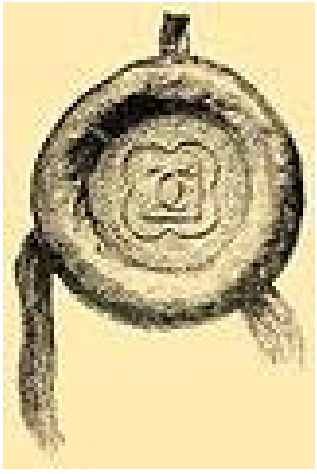

Garai Miklós nádor 1377-es pecsétjének közepén négyszögletű a címerpajzs

Ha a négyszögletű pajzs aljára kis nyúlványt illesztettek, csücskös pajzsról beszélhetünk.

Csücskös talpú pajzs

Főleg nők, de nem kizárólag ők használták a csúcsára állított úgynevezett rutapajzsot. Megjegyzendő, hogy nők gyakran használtak ovális pajzsot is.

A barokk korszakban aztán elszabadult az alkotók képzelete, és a legkülönbözőbb formájú, gyakran cizellált pajzsokat alkották meg.

Mivel a heraldika nem kötötte meg a címerpajzs formáját, hanem csak annak tartalmát rögzítette, gyakori, hogy egy személy címere egyidőben, akár többféle pajzson is megjelenhet.

A pajzsok leginkább egyenesen állnak. A középkori pecsétábrázolásokon, mikor több pajzs együtt szerepel, a pajzsok jobbra vagy balra dőlnek. Mi több, néha fejre is állhatnak.

Hunyadi Mátyás és Aragóniai Beatrix országainak címerei
Thuróczy János krónikájának első oldalán (vektorgrafikus változat)

Ha pecséten van felfordított címer, úgy, hogy az a képi kompozíció része (lásd fentebb), akkor annak nincs különösebb jelentősége. Ha azonban önállóan alkalmaznak lefordítva (felfordítva) egy címert, az azt jelenti, hogy az adott család kihalt.

Több pajzsot azonban gyakorta nem csak egymás mellé, hanem egymásra is elhelyezhettek. Ilyenkor az alulra kerülő pajzs, vagy pajzsok ábráinak egy része nem látható. Több pajzs egymásra helyezésekor az alulra kerülő pajzsot nagypajzsnak vagy öregpajzsnak nevezzük. A felülre kerülő kisebb pajzs neve a boglárpajzs. Ha pedig ezekre középre egy harmadik pajzs is kerül, akkor azt szívpajzsnak nevezzük. Ha négy pajzsot helyeznek egymásra, az elnevezés a következő: alappajzs, nagypajzs, középpajzs, szívpajzs. Keletkezhet alappajzs, illetve nagypajzs úgy is, hogy azt több önálló pajzs egymás mellé helyezésével alakítják ki. Ilyenkor a különálló pajzsok az alap illetve nagypajzs különböző mezőit fogják alkotni.

Magyarország 1915-ös nagycímere

Soha nem használt magyar nagycímer tervezete,
amely 1868-1895 között keletkezhetett.

Ha egy címer leírását olvassuk, az ábrákat különböző mezőkben kell elképzelnünk. Egy összetett pajzson mutatom be a leginkább használatos megnevezéseket:

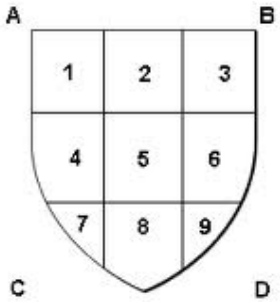

Az AB legfelső sort a pajzs felső szélének hívjuk. Az AC a pajzs jobb oldala, vagy első széle, míg a BD a pajzs bal oldala, vagy hátsó széle. Mint kitűnik, a szemlélő szemszögéből az oldalak elnevezése fordítottnak tűnik. Ennek oka, hogy a heraldika a pajzsot nem szemből „nézi", hanem mindig a pajzsot hordozó személy szemszögéből. Röviden, a heraldikában a jobb és a baloldal felcserélődik. Ezért, ha egy címert valaki leír, mindig jelezni kell, hogy heraldikai nézetből írja le, vagy tényleges szemből nézetben. Az 1, 2, 3-as pajzs a pajzsfő, a 4, 5, 6-os a pajzsderék, a 7, 8 és 9-es mezők a pajzstalp (pajzsláb). Értelemszerűen az 1, 4 és 7-es mezők a jobb oldal, míg a 3, 6 és 9-es mezők a bal oldal. A középső három mező (2, 5 és 8) a pajzs cölöp helye. A pajzs fő helye mindig a heraldikai jobb felső első mező, de ha három mező szerepel egymás mellett, mint példánkban, akkor a középső felső mezőt illeti fő, avagy díszhely. Két vagy több egymás melletti felső mező esetén mindig a heraldikai jobb szélső mező a pajzsfő hátsó része. A fenti példa 4. mezője a pajzsderék eleje, az 5. mező a pajzsderék közepe, míg a 6. a pajzsderék bal oldala. A 7. mező a pajzstalp eleje, a 8. mező a közepe, míg a 9. mező a hátsó rész.

A pajzs azon részét, amely a címerábrákat befogadja, mezőnek nevezzük.

Színek, fémek, avagy a mázak

Ha a pajzs egyszínű és felülete nincs felosztva, tarpajzsnak nevezzük. A heraldikai kutatások feltételezik, hogy kezdetben a pajzsra kerülő ábrákat vászon-, prém- vagy szövetbevonattal alakították ki, fémlemezekkel erősítették meg, esetleg természetes tárgyakat szögeztek fel. Így ez lenne például a heraldikai prémek őse. Ismerve azonban az ókori hadijelvényeket illetve a 16-17. századi címerábrázolásokat, a fenti érvelést nem látom megalapozottnak. Az viszont bizonyos, hogy később befestették a pajzsot. A pajzson így megjelent a vörös, a zöld és a fekete szín, és az arany és ezüst, mint az úgynevezett fémek. Az aranyat sárgával, míg az ezüstöt fehérrel is lehet ábrázolni. Ezeken kívül díszként lehet még alkalmazni a bíbort is. A többi színt a klasszikus heraldika nem ismeri, helyette mindig a legközelebbi színt vagy fémet alkalmazza.

Helyenként és koronként azonban más színek is megjelenhetnek. Ilyen a barna, a narancs, vagy az emberi test ábrázolására használt „természetes szín”, de a heraldika nem szereti ezen színek feltűnését. A heraldikai ábrákon csak keveretlen színeket szabad használni. Tehát nem árnyalják a színeket. Nincs sötét vagy világoskék, csak kék van.

A szabály szerint színre szín, vagy fémre fém (azaz szín mellé szín, vagy fém mellé fém) nem alkalmazható. Természetes szín azonban bármire kerülhet. A címerképek állatai esetében a madarak csőre, karmok, nyelvek szintén függetlenek a szín és fém szabálytól.

A színeket és fémeket közösen máznak nevezzük.

A mázakat fekete-fehér ábrán a következőképpen jelöljük: 1. vörös, függőleges csíkozás,
2. kék, vízszintes csíkozás, 3. zöld, heraldikailag jobbról balra lefelé csíkozás, 4. fekete, négyzetrácsos csíkozás, 5. bíbor, heraldikailag balról jobbra haránt csíkozás, 6. arany, pontozás, 7. ezüst, üres mező.

Hermelin, szőrmék és társaik

Hazánkban ritkán, de külföldön szokás volt a pajzsot különböző bundabőrökkel bevonni. Ezt az eljárást nevezzük hermelinnek. A fehér alapon fekete tincs a valódi hermelin, míg a fekete alapon fehér tincs az ellenhermelin, vagy visszás hermelin.

A szürke mókus kékesszürke hátbundája csíkjainak alkalmazását evetbőrnek nevezzük.

A szürke, habos bunda a mál, amit gyakran evetbőrnek néznek.

Gyakori, hogy a pajzsmező üres részét különböző díszítésekkel töltötték ki. Ezt damaszkozásnak vagy hímzésnek nevezik.

Békés megye címerében a pajzs baloldali zöld mezeje ezüsttel damaszkozott.

A mázakat, szőrméket stb. együttesen borításoknak nevezzük.

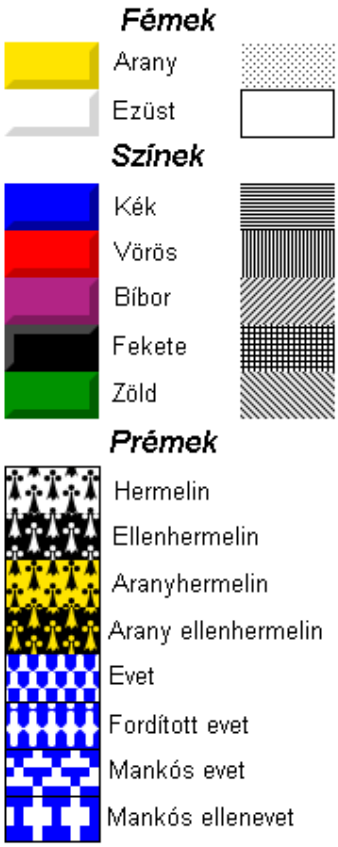

Heraldikai borítások

Mesteralakok

A pajzson előforduló ábrákat két nagy részre, mesteralakokra és címerképekre bonthatjuk. A mesteralakok (heraldalakok) a pajzs szabályos mértani vonalakkal való felosztása után jönnek létre. Az egyszínű tarpajzsot mesteralaknak lehet tekinteni.

A mesteralakoktól gyakran megkövetelik, hogy érintkezzenek a pajzsszegéllyel. A keresztek nagy részénél azonban ez a feltétel nem valósul meg. De mivel geometriai alakzatok, sokan mesteralaknak tekintik azokat, míg mások címerképként kezelik a kereszteket.

A pajzsot leggyakrabban egyenes vonalakkal osztják fel, de előfordulnak hullámos, domború, lépcsős, fogas, fodros stb. osztóvonalak is. Így lényegében végtelen alakú mesteralak alakítható ki.

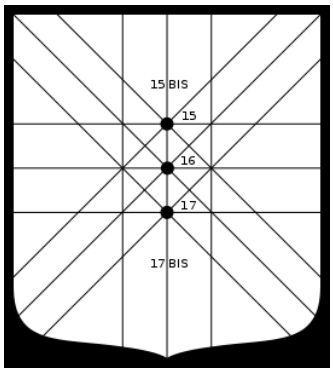

Mesteralakok megszerkesztésének helyes módja

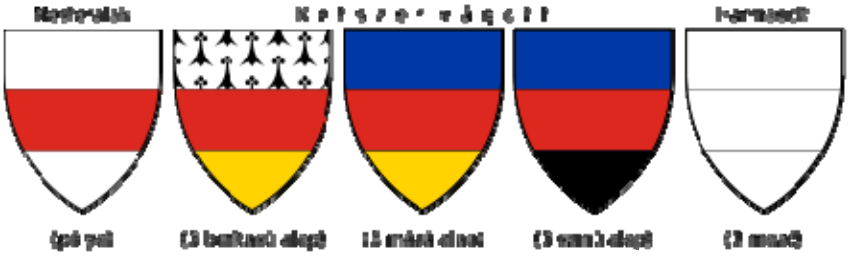

A mesteralakok pajzson kívül, elsősorban a sisakdíszen önállóan nem ábrázolhatók, ezért mindig valamilyen alapra van szükségük (például ernyődeszkára, szárnyra stb.).

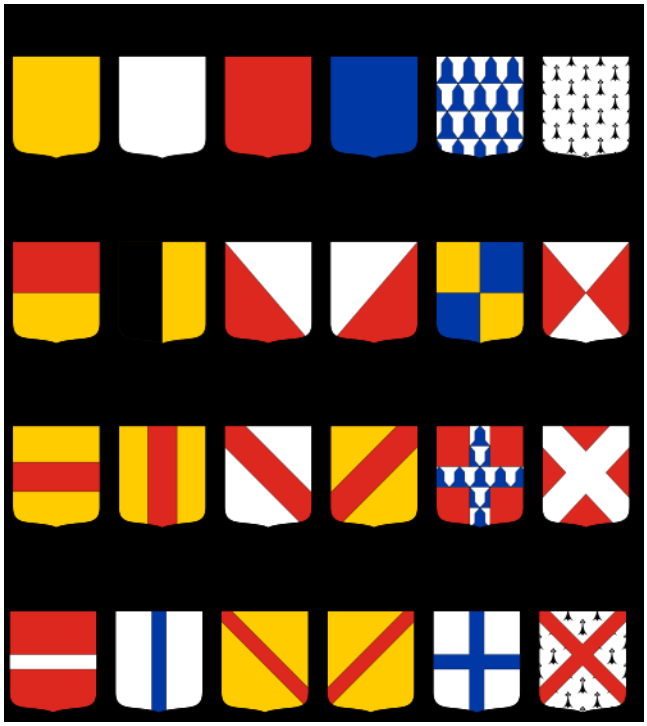

Felső sor: tarpajzsok

Felülről a második sor a pajzstagolások: vágott, hasított, harántolt, balharántolt, négyelt, harántnégyelt.

Felülről a harmadik sor a fő mesteralakok: pólya, cölöp, harántpólya, balharántpólya, kereszt, harántkereszt.

A legalsó sor a diminutívák: csík, karó, harántszalag, balharántszalag, szalagkereszt, harántszalag-kereszt.

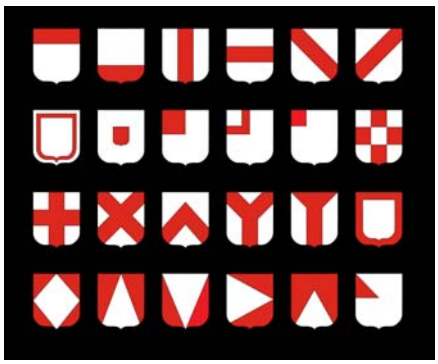

A franciáknál használt mesteralakok formái

A mesteralakok esetén egymás mellé több is kerülhet. Így lehet egy címerpajzson akár négy cölöp is. Lásd erre alább Valencia címerét.

Ilyenkor a mező és a cölöpök mázai felváltva követik egymást. Eredetileg a cölöp a pajzs magasságának 1/3 részét, vagy 2/7 részét foglalná el, de mint például Valencia esetében is, ez nem valósul meg, ezért a cölöpöket keskenyebbre készítették. Ha viszont a pajzson elférne a szabályos cölöp, de az mégis keskenyebb, akkor így határozzuk meg őket: 1/6-os (mások szerint 1/7, 1/8 rész) a karó vagy cölöp, máshol csík, az 1/12-es a szál vagy fonál. Ha a cölöp vagy szál nem éri el a pajzs szélét, akkor lebegő mesteralakról beszélünk.

Vágott pajzs esetén a vágás úgy oszlik meg, hogy a felső rész körülbelül 2/7 részt tesz ki, míg az alsó 5/7-et, akkor pajzsfő keletkezik. Ha a vágások az előbbi fordítottját mutatják arányban, pajzstalpról vagy pajzslábról beszélünk. Ha a vágóvonalak száma páros, akkor a két máz váltakozik, és egy vagy több pólya alakul ki.

Aba Amadé (†1311) nádor pecsétje

Pólyák

a pajzs magasságának 1/3-a

a pajzs magasságának 2/7-e

a pajzsmagasság 1/6-a, azaz az 1/3-os pólya fele

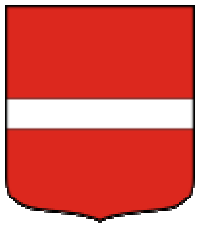

a pajzsmagasság 1/7-e, azaz a 2/7-es pólya fele

Fonál a pajzsmagasság 1/12-e, azaz félszélességű csík

Zsinór

Széles pólya (itt a pajzsmagasság 3/7-e)

Széles pólya (itt a pajzsmagasság 4/7-e)

Ikerpólya (ez a kétmázú alapok közé is besorolható). Az ikerpólyánál és a nagyobb számú pólyáknál nem szükséges feltétel, hogy a pajzs magasságának 1/3-át vagy 2/7-ét tegyék ki.

Három ezüst pólya (ez is besorolható a kétmázú alapok közé)

Hermelin alapon három vörös pólya

Három csík

Három ikerfonál

Hullámos pólya

Domború pólya

Talpas pólya

Sarkos pólya

Sarkos ikerpólya

Három sarkos pólya

Rutapólya. Kilenc rutának is tekinthető

Ellengolyós

Ellenormós pólya

Három, alul oszlopos fonál

Cölöpös pólya

A pólyák változatosságát a fenti ábrák korántsem merítették ki, de szemléletesen bizonyítják az emberi fantázia határtalanságát.

A pajzsmezőt függőleges és vízszintes egyenes osztásokkal is lehet bontani. Ilyenkor négyelt vagy három részre osztott pajzsmezőt kapunk.

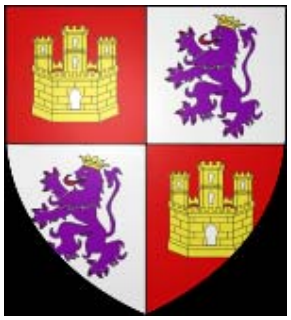

Kasztília és León negyedelt címerpajzsa

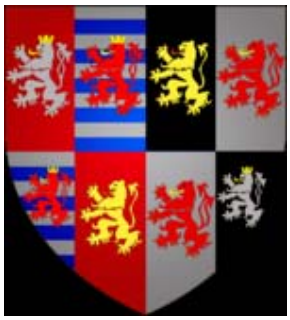

V. Vencel cseh király (1378-1419), német-római császár negyedelt címere

Aragónia és Szicília harántnegyedelt címere

A négyelt pajzs kiválóan alkalmas kettő vagy négy címer egyesítésére.

A több hasítás és vágás együttes alkalmazásával létrejövő többször hasított és többször vágott pajzsot akkor alkalmaztak, amikor négynél több címert kellett egyesíteni. Erre főleg uralkodói, illetve országcímereknél került sor. A fenti címerek esetében gyakran felsorolják az úgynevezett igénycímereket is. Az igénycímerek azon területeket jelentik, amelyek az adott pillanatban nem képezik az adott állam területét, de azokra az adott állam vagy uralkodó igényt formál.

Ha a címerpajzsot több hasítással és vágással osztják, ami által négyzetek jönnek létre, akkor a sakkozott (kockás) pajzson egy szín és egy fém váltja egymást.

Horvátország címere

Ha a pajzsot átlósan osztjuk fel, harántosztásról vagy szelésről beszélünk. Ha a jobb felső sarokból indul az osztóvonal, akkor harántosztott a pajzs, ha pedig a bal felső sarokból indul, a pajzs balharántosztott.

A nagylucsei Dóczy család balharántolt címere 1480-ban

Páros számú, két mázat váltakoztatva alkalmazó harántosztás harántpólyát, balharántosztást, balharántpólyát hoz létre.

Dobó család balharántpólyás címere

A félszélességű harántpólya a harántszalag. A nyugati heraldikában a törvénytelen születést például balharántszalaggal jelölték. Ha két harántvonal a pajzs középpontjában szeli egymást, harántnégyelt pajzsról beszélünk.

Harántnégyelt pajzs Letenye címerében, középen boglárpajzzsal

Egymást keresztező több harántvonal, rutás pajzsot kapunk. Ilyen ruták jelennek meg Alsó-Bajorország címerén.

Alsó-Bajorország címere

Ékre harmadolt pajzsról akkor beszélünk, ha a pajzsmezőt két alsó sarkából, széléből kiinduló s a felső szél felé középpontjában érintkező vonalak osztják három különböző szintű részre. A magát az alulról felfelé keskenyedő vagy oldalról benyúlva keskenyedő alakzatot éknek vagy farkasfognak nevezzük.

A heraldikai mesteralakok között gyakran tűnnek fel keresztek. Az alábbi tábla mutatja a legtöbbet alkalmazott kereszteket:

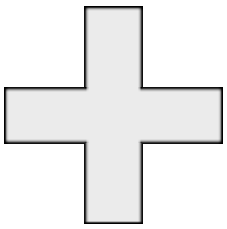

Görög kereszt

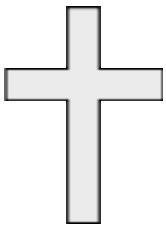

Latin kereszt

Antalkereszt

Harántkereszt

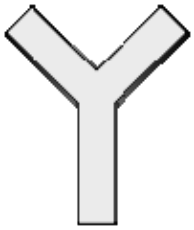

Ágaskereszt

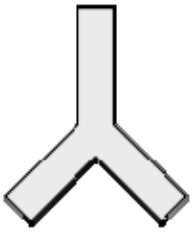

Villáskereszt

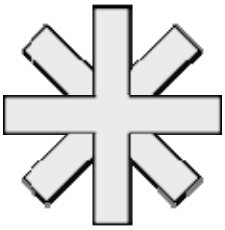

Konstantin kereszt

Kettős kereszt

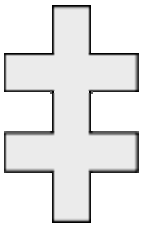

Lotharingiai vagy pátriárka kereszt

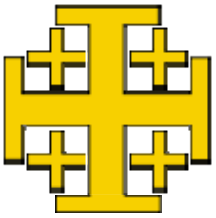

Jeruzsálemi kereszt

Máltai kereszt

Címerképek

Címerképnek tekinthetünk minden olyan címerpajzson lévő ábrát, amely nem mesteralak. A régi heraldikában szabály volt, hogy az élethű ábrázolástól eltérő módon jelenítsék meg a címerképeket. Magyar sajátosság, hogy a Mohács előtti időszakban készültek realista címerképek is. A heraldika sajátos ábrázolásmódját mutatja, hogy a címerképek bizonyos részei (pl. karmok, csőrök, nyílhegyek) az ábrázolni kívánt élőlény vagy tárgy esetén az eredeti méretekhez képest elnagyolt.

Mivel a címerképek között szinte minden forma és ábra előfordulhat, azokat valós osztályozásba szinte lehetetlenség besorolni. Ezért csak a leggyakoribb címerképeket próbálom meg bemutatni.

Természetből vett címerképek:

Talán a leggyakoribb ezek közül az emberábrázolás. Ez lehet meztelen, ruhába öltözött, páncélt viselő, gyalogos vagy lovas. Lehet teljes alakos ábra, vagy lehet, hogy az embert nem teljes alakban ábrázolják. Például emberi mellkép (növekvő emberalak, ha köldöktől fölfelé látszik), fej (gyakran a vitézség, a címerszerző győzelmének a jele), kar. A kart letépettnek mondjuk, ha nem a törzzsel együtt fordul elő és a választóvonal nem sima. Levágott karról beszélünk, ha a választóvonal egyenes. Az emberi alak állhat szemben, háttal vagy oldalt. Az emberábrázolás főleg a nemesi heraldika részét képezi. Ha az emberalak a pajzs vagy valamelyik mesteralak oldalából félig látható, előtűnőnek, ha csak körvonalai látszanak, árnyéknak mondjuk.

A második leggyakoribb formacsoport az állatábrázolás. Itt is előfordul teljes állatábra, vagy csak részleges ábrázolás. Itt is érvényes a vágott, letépett, növekvő ábrázolási megnevezés. Négylábú állatok esetében lehet ágaskodó, lépő, ugró, álló, legelő, ritkán ülő helyzetű. Az állatok leginkább jobbra fordulnak. A legkedveltebb állatalak az oroszlán. Az oroszlánt többnyire ágaskodó helyzetben ábrázolják, jobb vagy mindkét lábukkal előre nyújtózkodó formában. A száj általában tátott, és ebből vörös kiöltött nyelv lóg ki. A farok gyakorta bojtos és felfelé kunkorodó. Az oroszlánt gyakran ábrázolták két farokkal is. Talán a legismertebb ilyen kétfarkú oroszlán a cseh oroszlán.

Cseh oroszlán

A lépő és a szemben lévő oroszlánt a kései heraldika (hanyatló) korában leopárdnak is nevezik. Az élő heraldika korában a természethű leopárdot nevezik leopárdnak. Igen kedvelt állata a heraldikának a sas. Talán a szimmetria kedvéért vált kétfejűvé.

Oroszország címere

Hohenstaufen címer

Osztrák sas

Lengyelország címere

A nagy ragadozókon kívül más állatokat is ábrázoltak. Kecskemét esetében a címerben szereplő kecske az úgynevezett beszélő címerek közé tartozik. Gyakori, hogy az állatalakok beszélő vagy névcímert alkotnak. Bern medvéje a Bär német medve szóra utal. De ilyen Kiskunhalas címerének hal ábrázolása, vagy épp Szarvaséban a szarvas.

A Corvin címerről ismerős a holló. Igen gyakori címerkép a pelikán, amely melléből fiait táplálja. Az említett pelikán ábra igen sok jelentésű. Jelenti az önfeláldozást, de épp ezért egyben jelenti Jézus Krisztust is. Ezért egyházi címerekben is előfordul. Ismert a szintén egyházi hátterű főnix madár is. Szintén gyakori keresztény jelkép a méhkas. A daru madár általában követ tart kezében és ezért őrdaruról beszélünk. Címereinken feltűnik a kígyó is, mint például a Garai család esetében. Ha egyházi címeren tűnik fel, úgy figyelmeztet a mindenkori kísértőre. Magyar sajátosság a sárkány ábrázolása. Az ilyen címerek azonban nem mindig köthetőek a magyar Sárkányos Lovagrendhez. A sárkány hol teljes alakban jelenik meg, de van, hogy csak a foga tűnik elő.

A Báthory család sárkányos és egyben sárkányfogas címere

A fenti címerképek természetesen nem csak beszélő címereken jelennek meg.

Rajcsányi címer

Kiskunhalas címere

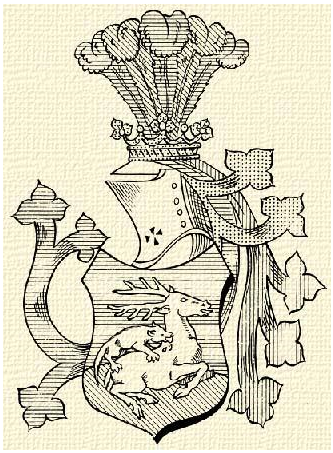

devecseri Csóron címer

Hunyadi Mátyás címere

Bóné Lőrinc címere (1340)

Püspökladány címere

Ismert a bölényfejes címerábrázolás is, például a Hahót nemzetség esetében, lásd az alábbi képen.

Igen gyakran fordulnak elő a növényi ábrázolások is, amelyeket a címerkészítők gyakorta stilizált formában jelenítettek meg. Gyakran használt növényi motívum a babérkoszorú, a liliom, a szőlőinda és a különböző virágok.

Kassa liliomos címere

A címerképek között gyakran tűnnek fel égitestek. Ezek megjelenítésére kiváló példa Erdély címere.

Erdély címere

A napot leggyakrabban 16 sugárral ábrázolják, amely sugarak közül nyolc lángeszű és nyolc egyenes. Az égitesteket gyakorta szemekkel, orral és szájjal látták el. A címerképek között megjelen-

nek természeti képződmények, mint például sziklák, folyók, dombok vagy épített tárgyak, mint például házak, várak.

Pécs címere

Címerképként feltűnnek fegyverek, de a céhcímereken és céhpecséteken használati tárgyak is. A céhcímereken értelemszerűen azon készítmények vagy használati tárgyak tűnnek elő, amelyek alapján az adott céhet könnyű volt beazonosítani.

Sisak, sisakdísz, sisaktakaró

Ezt a részt szinte teljesen átveszem Nagy Ivántól, a kitűnő történésztől és heraldikustól. A magyar nemesi címerek ugyanis szinte elképzelhetetlenek sisak nélkül. Ugyan ez már nem mondható el a települési és céhes címerekre, pláne nem a polgári címerekről. A heraldika korai szakaszában néha az úgynevezett sisakpecséten csak az illető sisakja és az azon lévő sisakdísz szerepelt, de ez is elegendő volt tulajdonosának azonosításához. A korai heraldikában a harcos csatában vagy máshol viselt sisakjára ráfestették a címerét, mint tették azt Geoffroy Plantagenet gyásztábláján is (lásd ezen tanulmányban korábban az ábra). Idővel azonban ez a szokás megváltozott és a sisakra feltűnő sisakdísz került. Az első ilyen igazi sisakdísz talán 1197-ből való, és Baudoin flandriai gróf (1204 után I. Balduin néven konstantinápolyi latin császár) viselhette.

A heraldikai sisakok csata- és tornasisakok lehetnek. A címen látható sisak igen gyakran korjelölő, és ebből megállapítható a címer használatának ideje. Ennek oka, hogy a címereken feltűnő sisakok a klasszikus heraldika időszakában mindig követték az aktuális hadviselési forma fejlődését. Így a 12. században elsőként a csuporsisak jelent meg, amelyet több darab páncélból szegecseltek össze és lapos lemezzel fedték. A szem magasságában egy-egy bevágás biztosította a kilátást, alsó részén légzőlyukak voltak. A sisakot elől középen, a homloktól az állig érő erős, de keskeny vérttel még külön is megerősítették.

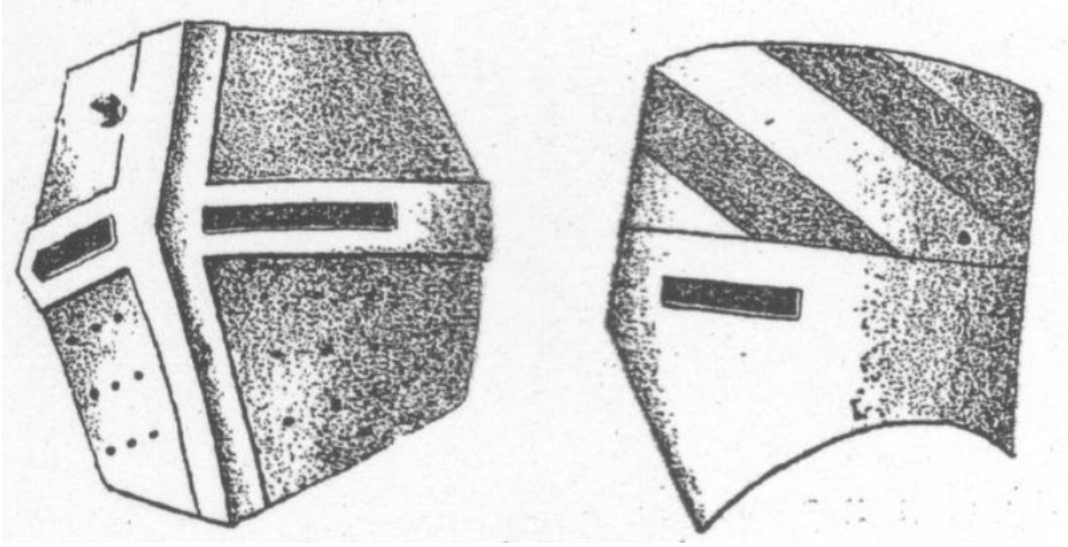

Csuporsisak

A 13. század végén, 14. század elején jött divatba a csöbörsisak. Mivel ez nehezebb volt a csuporsisaknál, a vállakra nehezedett. Tágabb belső tere miatt a fej szabadon foroghatott benne. Teteje lapos vagy kúpos volt, és ezt is összeszegecselt páncéllemezek alkották. Szemnyílásai a korábban használt sisakhoz hasonlítottak, de a száj magasságában rácsszerű áttörés volt.

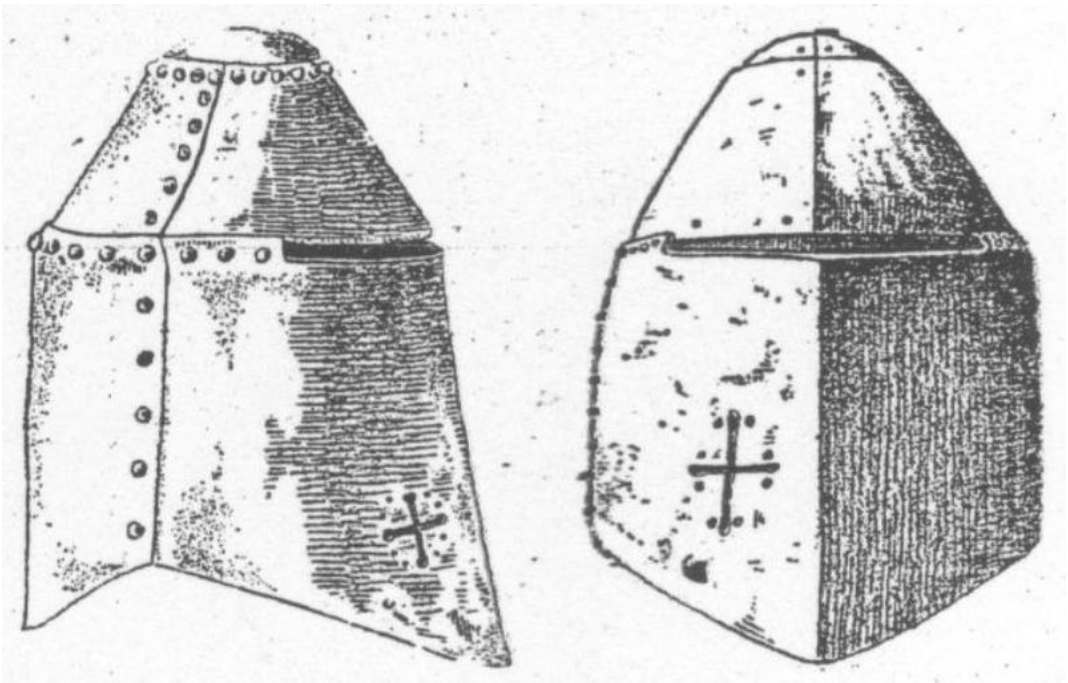

Csöbörsisak

A 14. század vége, 15. század eleje volt az az időszak, amikor feltűnt az úgynevezett csősisak. Ezen sisak közel 20 kg-ot nyomott, így a súlyát még mindig a vállakra terhelték. Alsó, a nyakat takaró része felívelt a szem magasságáig, ahol csőszerűen előreállott. Itt érintkezett a fedőrésszel.

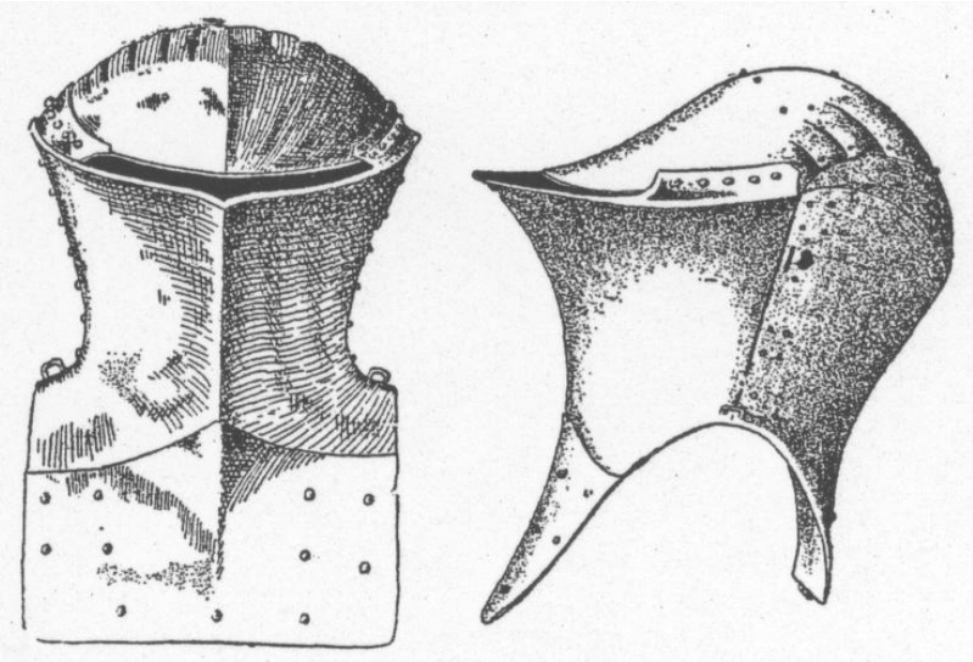

Csősisak

A 15. században azonban már feltűnnek az úgynevezett tornasisakok is. A pántos sisaknál a csősisak csőre helyett többnyire 5-7 pánttal takarták az arcrészt. Később, a keskenyebbé váló függőleges pántok mellett vízszinteseket is kezdtek alkalmazni, ami utóbb a rostélysisakot eredményezte.

Pántos sisak

Olyan felfogás is kialakult, hogy a pántos sisak, illetve változata, a rostélysisak csak a tornaképes nemességet illeti meg. Ezért egyfajta rangjelölő szerepet is betöltött.

Egyes heraldikusok nem tartják heraldikai sisaknak, mert főként a 18. századi ábrázolásokon fordul elő. Általában ornamentális díszítésű, gyakran láthatók rajta oroszlánfejek és más korabeli divatos motívumok.

A sisakot általában az álló pajzs közepére helyezik, míg döntött pajzs esetében a pajzs magasabb pajzssarkára kerül. A sisak nézhet előrefelé, de fordulhat jobbra, vagy balra is. Az élő heraldika korában egy pajzsra csak egy sisak került. A hanyatló heraldika korában, amikor több címert egyesítettek egy pajzson, a pajzsra több sisak is felkerült. A páros számú sisakok ilyenkor, egyfajta heraldikai udvariasság szerint (ez az udvariasság a házassági címereknél szintén előfordul) egymás felé fordulnak, ha pedig páratlan sisak került a pajzsra, akkor a középső előre néz. A 18-19. századi bécsi udvari heraldika a nemeseknek egy, a lovagoknak kettő, a bárónak pedig három sisakot engedélyezett. Ennek oka, hogy az osztrák nemesség soraiban a nemes/lovag/osztrák báró hármasa még mind köznemesnek számít, és a főnemesség csak a grófoknál kezdődik. Viszont, ha egy osztrák báró magyar honosítást nyert, akkor osztrák bárósága hazánkban a honosítás után már főnemességnek minősült, mivel Magyarországon a báró már főnemesnek számított.

A sisakhoz csavarral erősítették oda az úgynevezett sisakdíszt. A sisakdísz szinte bármilyen forma lehetett. A sisakdíszt rögzítő csavarok elrejtésére szolgált az úgynevezett sisaktakaró, a színes szövetből készült tekercs, vagy épp a sisakkorona. A sisaktakaró az élő heraldika korában többnyire ráncokba szedve, a pajzs körül lobogó kendőként szerepel. Ennek belső „bélés” oldala rendszerint más színű, mint a külső. A sisaktakaró színei összhangban vannak a pajzs mázaival, de előfordul kettő-, három-, négy-, sőt többszínű sisaktakaró is. Ha egy pajzson több sisak található, akkor ezek takarói gyakorta eltérnek egymástól és mindegyik a „saját” címerének mázához fog alkalmazkodni.

A címer külső díszei

Az élő heraldika korában viszonylag kisebb jelentősége volt a címer külső díszeinek. A kései heraldika időszakában azonban a címer külső díszeiből gyakorta lehetett következtetni a címer viselőjének rangjára, társadalmi állására stb. Az ilyen külső díszek közé tartoznak a pajzstartók avagy telamonok. Ezek olyan emberi vagy állati alakok, amelyek a pajzs mellett, vagy mögött helyezkednek el és a pajzsot tartják, őrzik. A pajzstartók megalkotása során a képzeletnek tágas tere nyílt. Ott, ahol a címereslevél leírta a pajzstartót, kötött formákról beszélünk. A pajzs általában szabadon bővíthető pajzstartóval, kivéve, ha azt már a fentebb említett címereslevél rögzítette. Talán a legismertebb címertartók azok az angyalok, amelyek a magyar címert őrzik.

Magyarország angyalos címere

Szintén a külső díszek közé tartozik a címersátor és a címerpalást. Ezek a pajzs mögé kerülnek elhelyezésre. Rendszerint vörös vagy bíbor színűek, belül olykor szőrmével (hermelinnel) béleltek. Ha a koronából indul ki, címerpalástnak, ha az egész címert koronástul, sisakostól magába foglalja, akkor címersátorról beszélünk. Fejedelmi és főúri családok címereit szokták díszíteni, de az átlagtól eltérően, köznemesi címereknél is feltűnhetnek.

Díszíthetik a címerpajzsot zászlók is. Ezek kerülhetnek a pajzstartók kezébe, vagy a címerpajzs alá keresztbe téve.

A pajzs alatt vagy mellett, lebegő szalagon tűnik fel a jelmondat (devise), amely kialakulásán a kutatók még vitatkoznak. Én a jelmondat kialakulásának őseként a csatakiáltást tekintem.

Manapság leginkább egyházi címerek részeként ismerjük. Boldog II. János Pál pápa jelmondata a következő volt: „Totus Tuus ego sum, et omnia mea tua sunt.“ (Egészen a Tiéd vagyok, és mindenem a Tiéd). Ha a felirat a pajzs fölé kerül, a sisakdísz, a sisakkorona és a sisak mögött szerepel, heraldikailag csatakiáltásról beszélünk.

Igen fontos külső dísz a rangjelölő korona.

Nyugat-Európában a 17. századtól kezdve terjedt el, és hamarosan megjelent a magyar heraldikában is. Ezen rangjelző koronákat közvetlenül a pajzs felső peremére helyezték és nem azonosak a sisakkoronával. A hazai gyakorlat úgy fejlődött ki, hogy a nemesek ötgyöngyös, a bárók hét-, a grófok kilencgyöngyös rangkoronát használtak. A gyöngyök helyett néha lomb alakúra kiképzett, vagy függőleges fleuronok is előfordulhatnak. A fejedelmi (herceg, fejedelem) koronák már bíborral béleltek, nyitott vagy pántos koronát használtak. A magyar szent koronát csak az uralkodói vagy államcímer esetén használták. A rangkoronák hazai megjelenésekor még nem volt egyértelműen eldöntve a gyöngyök számának viszonya a jelölni kívánt ranghoz. Így például az 1712-ben készített gr. Károlyi

címeren tizenegy gyöngy látható. A nemesi oklevél leírásakor szereplő „királyi korona” leginkább nyitott három- vagy ötleveles sisakkorona.

Külföldön a rangjelölő koronák kavalkádját ismerjük:

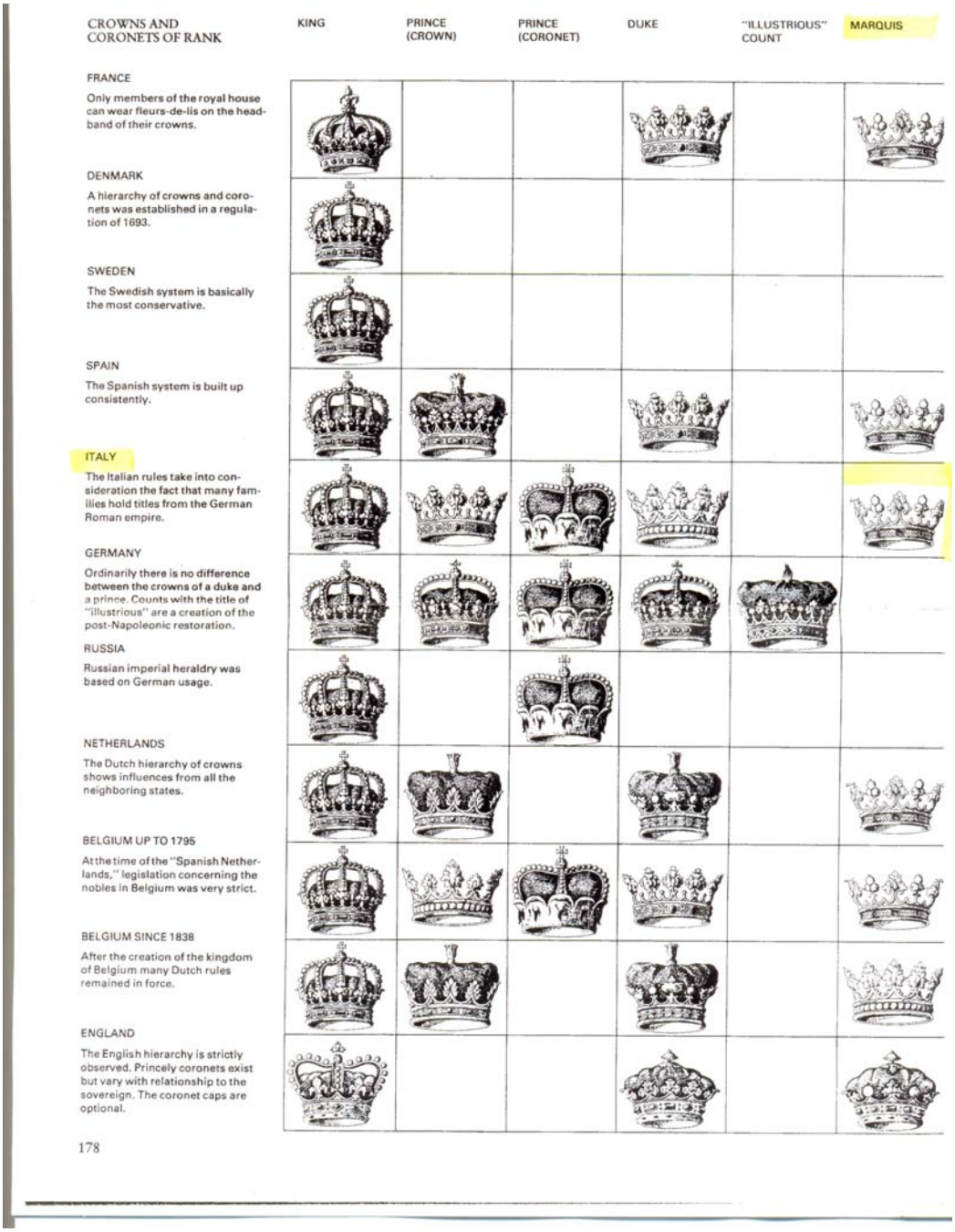

A címer külső díszei között előfordulhat a marsallbot, illetve a tengernagyok kettős horgonya is.

Az egyházi méltóságok közül a pápa haránt irányban keresztbe állított arany- és ezüstkulcsot visel a pajzs mögött. A pápai pajzsot a 14. századtól kezdve hármas korona, avagy tiara fedi. A 15.

századtól kezdve a pátriárkák kettős pátriárka keresztet használnak, míg az érsekek körmeneti keresztet alkalmaztak. Ez utóbbit azonban egyes püspökök is elkezdték használni. A bíborosok jele a széles karimájú vörös bíborosi kalap, amelyről kétoldalt a kalap színével megegyező színű selyemzsinóron harminc (oldalankét 15-15, öt sorban, egy-kettő-három-négy-öt) bojt csüng alá. A pátriárkák kalapja zöld, és kétoldalt zöld selyemzsinóron összesen 30 bojt csüng. Az érsekek húszbojtos (10-10 bojt oldalanként négy sorban, egy-kettő-három-négy) a püspökök és a püspöki jogú apátok („nullius") tizenkét bojtos (oldalankét 6-6 bojt, egy-kettő-három) rangjelző kalapot használnak. Egyes püspökök kiváltságként érseki kalapot használhattak. Az oszlopos kanonok (őrkanonok, éneklő kanonok, olvasó kanonok) lila kalapot visel tizenkét bojttal (oldalanként 6-6, három sorban). A kanonokok violaszínű kalapot viselnek, hat bojttal, míg a plébánosok fekete kalapot használnak, két bojttal (bár ez utóbbi nem volt elterjedt). A püspökök méltóságuk jeleként püspöksüveget (mitrát) is helyezhettek címerükre, a pajzs mögé pedig cölöp mentén vagy haránt helyzetű, hajlított végű díszes pásztorbotot is alkalmazhattak, máskor pedig keresztet használtak a pajzs mögött. Az infulás apátok pajzsukat a püspökhöz hasonlóan díszítették, azzal a különbséggel, hogy pásztorbotjukra kendőt rajzoltattak, ezzel jelezve, hogy ők apátok és nem püspökök.

XVI. Benedek pápa címere

Mindszenti József
bíboros, hercegprímás címere

Bábel Balázs
kalocsa-kecskeméti érsek

Beer Miklós váci megyéspüspök címere

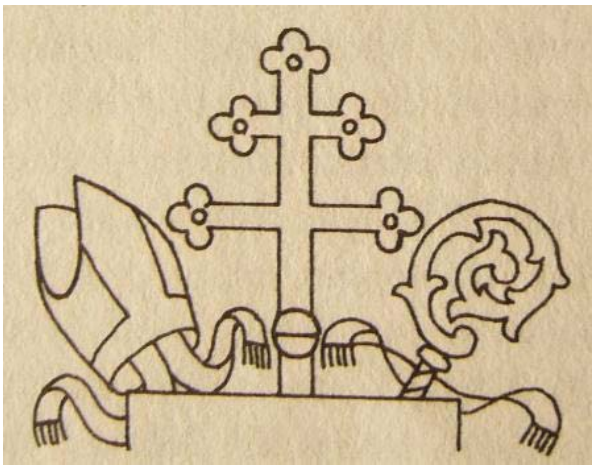

Érseki címerek jelvényei

A címerpajzsot ezen kívül különböző rendjelek is díszíthetik. Ezek leginkább a pajzs alján függenek, de például Ausztria-Magyarország egyesített címerén a rendjelek a két pajzs közé kerültek, bár ez esetben is egy pajzsról függenek alá.

Az Osztrák-Magyar Monarchia címere